

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ՄՈՀԱՄՄԱԴ ԱԼԻ ՋԱՄԱԼՋԱԴԵԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Ջամալզադե, նովելագրություն, հուշեր, քարավան, Բաղդադ, Հայեպ, կոտորած, ողբերգական, ուրվական, ճակատագիր, իրադարձություն

XX դարասկզբին հայ ժողովրդին պատուհասած աղետն արձագանք է գտել նաև իրանական գրական մշակույթում: Նոր-նոր ասպարեզ իջած պարսկալեզու մամուլում թեև առանձին պատառիկներով, սակայն անդրադարձ է կատարվում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի կոտորածներին, այլ նաև Հարավային Կովկասում հայ-թաթարական բախումներին: Օսմանյան կայսրությունում 1908-1909 թթ. և 1915-1923 թթ. կոտորածների մասին տեղեկություններ կան «Ռադ» (Ամպրոպ), «Նեդայե վաթան» (Հայրենիքի ձայն), «Ասրե ջադիդ» (Նոր դար), «Իրան», «Թաբրիզ», «Շաֆադե սորխ» (Կարմիր արշալույս) և այլ պարբերականներում¹:

Սակայն ամենահիշատակելի պարսից ժամանակակից նովելի հիմնադիր² Սոհամմադ Ալի Ջամալզադեի հուշերն են հայերի տեղահանության սարսռազդու պատկերների վերաբերյալ: Ըստ գրողի՝ այդ պատկերներն իսկական մղձավանջ են եղել, որ հետագայում ևս շարունակել են տանջել Ջամալզադե մարդուն:

Նովելագիրը 1915-1930 թթ. ընթացքում բնակվել է Բեռլինում: 1915 թ. 16 ամսով վերադառնում է հայրենիք: Այդ ըն-

¹ http://www.genocidal.ir/index.php?option=com_content&view=article&id=18:2010-04-14-05-54-45&catid=9:documents&Itemid=18

² Комиссаров Д., Пути развития новой и новейшей персидской литературы. стр. 67, Москва, 1982.

թացքում իրանցի ազգայնականների հետ աշխատում է Բաղդադում, իսկ երբ բրիտանական զորքերը մոտենում են քաղաքին, նա շվեդ երկու սպայի հետ Բաղդադով և Հալեպով վերադառնում է Եվրոպա: Բաղդադից Ստամբուլ ուղևորվելիս ճանապարհին անցնում է հայերի տարագրության շրջաններով: Տեղահանված հայերի քարավանների ողբերգական վիճակի մասին նա անդրադառնում է «Սարնեվեշթ վա քարե ջամալզադե» (Ջամալզադեի ճակատագիրն ու գործունեությունը) գրքում³: Այնուհետև 1971 թ. նա այս մասին որոշ խմբագրումներով կրկին գրում է Ժնևում հրատարակած «Մոշահեդաթե շախսիե ման դար ջանգե ջահանիե ավվալ» (Անձնական խոհերս Առաջին աշխարհամարտի շուրջ) գրքում⁴: «Հուշերում»⁵ Ջամալզադեն հաստատում է, որ իր վկայություններն իրական են և անձամբ այդ իրադարձությունների ականատեսն է եղել. «Ճանապարհի համար սնունդ և ջրի կաշվե մեծ տիկ էինք վերցրել: Մեր երթուղին ացնում էր Եփրատի արևմտյան ափով: Քանի որ գետի ջուրը պղտոր էր, խմելու ջուր դրանով էինք վերցնում: Բացի դրանից, թուրքական կառավարությունը հայերին կոտորում էր և երբեմն էլ դիակները Եփրատը գցում: Գետի բերած մի քանի դիակ ես իմ աչքով եմ տեսել»⁶:

Երբ սայլերով Հալեպից շարժվում են դեպի Ստամբուլ, ճանապարհի սկզբում հանդիպում են հայերի խմբերի, որոնց «քայլող մեռելների քարավան» է կոչում: Գրողի նկարագրությամբ անհավատալի դաժանությամբ թուրք հեծյալ ժանդարմները հայերին քշում են դեպի մահ: Հարյուրավոր կանայք, ե-

³ Mehrin M., Sarnevešt va kare Jamalzadeh, Tehran, 1342.

⁴ Jamalzadeh M., Mošahedate šaxsie man dar jange jahanie avval, Jnev, 1350.

⁵ Afšar I., Dehbaši A., Xaterate seyed Mohammad Ali Jamalzadeh, Tehran, 1378.

⁶ Afšar I., Dehbaši A., Xaterate seyed Mohammad Ali Jamalzadeh, ss. 147-148.

րեխաներ և տղամարդիկ զենքի ու մտրակի հարվածների տակ ողբալով՝ ուժասպառ առաջ են շարժվում:

«Այս խմբերի մեջ երիտասարդների հազվադեպ կարելի է հանդիպել, քանի որ թուրքերը նրանց ռազմաճակատ էին ուղարկել կամ, ռուսական բանակին նրանց միանալու վտանգը հաշվի առնելով, կոտորել: Հայ աղջիկների գլուխները սափրած էին, որ չնկատվեն, և թուրք ու արաբ տղամարդիկ նրանց նկատմամբ ոտնձգություններ չանեն: Երկու-երեք թուրք ժանդարմ ոչխարի հոտի նման մտրակի հարվածներով նրանց առաջ էին մղում: Ժամանակ առ ժամանակ ճանապարհի եզրերին արդեն մահացած կամ հոգին տվող հայերի էինք հանդիպում»:

Ջամալզադեն պարզ նկարագրող չէ, այլ արվեստագետ, որ հոգեբանական նուրբ անցումներով վեր է հանում և՛ պահի ողջ դրամատիզմը, և՛ իր վերաբերմունքը դառն իրականության հանդեպ:

Երեկոյան կողմ հասնում են մի վայրի, որտեղ թուրք ժանդարմները մոտ 400 հոգանոց խմբի էին կայանել՝ փոքր-ինչ հանգստանալու համար: «Քայլող մեռելների» հոգնատանջ ոտքերին ոտնամանի փոխարեն այնքան թուղթ ու հնոտիք է փաթաթած, որ հեղինակը դրանք համեմատում է մանկան բարուրի հետ: Տղամարդիկ և կանայք հողն են փորփրում՝ արմտիք գտնելու և սովն ինչ-որ կերպ մեղմելու համար:

Նա վարպետորեն ընթերցողին է փոխանցում դահճի և գոհի հանդեպ ունեցած իր վերաբերմունքը: Այստեղ թուրք ժանդարմների գիշատչային դաժանությանը հակադրում է 18-19 տարեկան երկու դուստրերին փրկելու գերմարդկային ճիգեր գործադրող հայուհու ինտելեկտն ու մայրական պարտքի գիտակցումը: Նա հիացմունքով է խոսում ուրվականի վերածված հայուհու ֆրանսերենի իմացության մասին և, չվերցնելով վերջինիս առաջարկած ադամանդները, նրա հետ կիսում է պարենի իր պաշարը: «Խիստ ամաչեցի, որ մեր պարենը ևս

սուղ էր, սակայն ինչ կարողացա, տվեցի և ասացի, որ ձեր աղամանդներն ինձ պերք չեն»:

Նրա հաջորդ գրուցակիցը Ստամբուլի համալսարանի նախկին դասախոս է, մաթեմատիկայի մասնագետ տարեց հայ մարդ, ով գերազանց ֆրանսերենով հարցնում է Ջամալ-գադեին.

-Աստվա՛ծդ սիրես, ասա՛, թե այս պատերազմը ե՞րբ է ավարտվելու, այքիս առաջ 10 տարեկան որդիս սովամահ է լինում:

«Պատասխան չունեի, սակայն հոգուս խորքում գիտակցում էի, որ գայլաբարո մարդ արարածը, որ աղամորդի է կոչվում, երբեք պատերազմելուց չի դադարի: Մի կտոր հաց տվեցի. բաժանեց երկու մասի, մեկը պահ տվեց ծոցում, իսկ մյուս մասը սկսեց ագահորեն ուտել: Այնուհետև ասաց.

-Չարմանո՞ւմ ես, որ հացը ես եմ ուտում, փոխանակ գավակիս տալու: Հաստատ գիտեմ, որ նա մեկ-երկու ժամից մահանալու է, այլևս անիմաստ է...:

Այնուհետև մի բնակավայրի հասանք, մեր սնունդը ևս ավարտվել էր և ինչ հնարավոր էր, գնում էիք: Այստեղ ևս տարագիր հայերի մի խմբի հանդիպեցինք... Արաբներից մի ոչխար գնեցինք: Մորթած կենդանու փորոտիքը հայերն սկսեցին արագությամբ ուտել:

Նմանատիպ տեսարանների ականատես լինելով՝ դանդաղորեն առաջ էինք շարժվում: Մենք նույնպես հոգնությունից տկարացել և թուլացել էինք: Ճանապարհի եզրերին կրկին հայերի դիակների էինք հանդիպում: Չափազանց ճնշող տպավորություն էր...»:

Հալեպում իջևանում են «Պրինց» կոչվող մի հյուրանոցում, որի տերը ևս հայ է: Նույն օրերին այդ հյուրանոցում է իջևանում նաև Ջեմալ փաշան: Հայը նրանց խնդրում է միջնորդել Ջեմալի մոտ, որ իրեն չաքսորեն, սակայն դա էլ չի օգնում, և մի քանի օր հետո տեղեկանում են, որ հյուրանոցի տիրոջն

աքսորել են Բեյրութի կողմերը, որտեղ գրողի խոսքերով՝ թուրքերը մեծ սպանդանոց էին սարքել:

«Կարճ ասած,- շարունակում է Ջամալզադեն,- սամոկե-ցուցիչ օրեր ապրեցինք, որոնց վերհուշը հաճախ մղձավանջի վերածված տանջում է ինձ:

Այդ տարիներին Շվեյցարիայի մի շարք քաղաքացիներ «Կարմիր խաչի» միջոցով բազմաթիվ հայ մանուկների որդեգրեցին: Նրանցից ոմանք մինչև այժմ հասարակական լուրջ դիրք են զբաղեցնում այդ երկրում, ինչպիսին է բժիշկ Արաբյանը, որը հայտնի մանկաբույժ է: Ժնևում հայտնի մի շարք վիրաբույժներ, ճարտարապետներ, հենց այն որբերն են, որոնց շվեյցարացիները փրկել են անխուսափելի մահվանից»:

**ТЕМА ГЕНОЦИДА АРМЯН В МЕМУАРАХ МОГАММАДА
АЛИ ДЖАМАЛЬЗАДЕ
Гарник Геворгян
(резюме)**

В 1916 г., основоположник иранской новеллы, М. А. Джамалзаде из Багдада через Алеппо возвращается в Берлин. Путь из Багдада в Турцию проходил через районы насильно переселенных армян. О плачевном состоянии караванов выселенных армян он писал в книге «Судьба и деятельность Джамалзаде». Затем об этих же событиях, с некоторыми изменениями, автор изложил в 1971 г. в книге «Мои личные рассуждения о первой мировой войне», напечатанной в Женеве. Здесь Джамалзаде утверждает, что его сведения действительны и он был очевидцем «каравановдвигающихся мертвецов».

**THE SUBJECT OF ARMENIAN GENOCIDE IN THE MEMOIRS
OF MOHAMMAD ALI JAMALZADE**

Garnik Gevorgyan
(summary)

The founder of the Persian novel Mohammad Ali Jamalzade in 1916 returned to Berlin from Iran passing across Baghdad and Aleppo. When visiting Turkey from Baghdad the novelist faced the elimination areas of Armenians. The tragic situation of the exterminated and eliminated Armenians is attested in the book called “The Activities and Fate of Jamalzade”. After a while, in 1971, he referred to this topic again in the book “My Personal Thoughts on the First World War” published in Geneva. Here Jamalzade confirms the fact that his attestations and evidences are true and the writer himself has witnessed “the caravans of walking dead creatures”.

**XX ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՊԱՐՄԻՑ ՊԱՏՄԱՎԵՊԸ.
ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ**

***Քանալի բառեր՝ պատմավիպագրություն, Սանաթիզա-
դե Քերմանի, հերոսական, նախախլամական, դարուլֆո-
նուն, թարգմանություն, թեմափիկ անդրադարձ***

Եվրոպական ժողովուրդների մշակույթում մոտ չորսհար-
յուրամյա ուղի անցած պատմավեպի ժանրը թեև Իրանում
միայն վերջին հարյուրամյակում է դարձել գրական մշակույ-
թի բաղկացուցիչ, սակայն հասցրել է իր կայուն տեղն զբա-
ղեցնել պարսից նոր և նորագույն շրջանի գրականության
մեջ: Ընթերցողների բազմաքանակությամբ, հիքավի, այն
դարձել է պարսից նորագույն արձակի ամենապահանջված և
առաջատար ժանրերից մեկը: Այս ընթացքում ստեղծվել են
մեծ թվով ստեղծագործություններ, ինչն ուսումնասիրողնե-
րին կանգնեցնում է ընտրության լուրջ դժվարությունների
առջև:

Պարսից պատմավիպագրությունը գրավել է թե՛ արևմտ-
յան, թե՛ խորհրդային իրանագետների ուշադրությունը:
Դրան անդրադարձել են այնպիսի հեղինակներ, ինչպիսիք են
Ե. Է. Բերտելսը, Յու. Ն. Մառը, Դ. Կոմիսսարովը, Խ. Գ. Քո-
րոդլին, Մ. Ն. Իվանիշվիլին, Ռ. Գ. Լևկովսկին, Գ. Կադիրովը,
Ֆ. Մախալսկին, Սաիդ Ակլան, Ռեզա Թոֆիդը, Էդ. Բրաունը:
Ժանրի զարգացման առանձնահատկությունները կարևոր
տեղ են զբաղեցնում նաև իրանցի գրականագետներից Յահյա
Արյանփուրի, Սաիդ Նաֆիսիի, Հ. Միր Աբեդինիի, Հ. Աբդուլա-
հիանի, Մոհամմադե Ղոլամի և այլոց ուսումնասիրություննե-
րում: